

Қ. Слямбеков*

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
*e-mail.ru: zatpost@gmail.com

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ МОДАЛЬДІЛІК КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ

Андатпа. Мақалада тілдегі модальділік құбылысын, оның сөйлесім мен қолданыста жарық көру формаларын, құралдары мен әдіс-тәсілдері қарастырылады. Модальділік мағынаны берудегі модаль сөздер, рай категориясының, етістіктің модальдік формаларының ерекшеліктеріне талдау жасалады. Қазақ тіліндегі модальділік мәселесіне қатысты ғалымдардың тұжырымы мен ой-пікірлері ұсынылады. Модальділік мағынаның басқа түрік тілдеріндегі ерекшелігі, соның ішінде қазақ тілі мен қарақалпақ тіліндегі семантикалық айырмашылықтары жайлы айтылады. Модаль сөздердің лексика-семантикалық тап ретінде бөлініп шығуына қатысты пікірлер берілген.

Модальділік мәселесін морфологиялық және синтаксистік, сондай-ақ лексикалық аспектіде қарастыруға болады. Модальділік мағына алдымен грамматикалық формалардан көрініс табады. Мақалада модаль мағынаны жасауда жиі қолданылатын тілдік амалдар мен әдіс-тәсілдер, сондай-ақ рай категориясының модальділік мағынаны берудегі ерекшеліктері сөз болады. Модальділік мағынаны берудің грамматикалық жолдары біршама көп, оның ішінде таза грамматикалық және лексика-грамматикалық, морфологиялық және синтаксистік амалдар арқылы берілетін амал-тәсілдері бар. Модальділікке синтактикалық, морфологиялық және лексикалық жолдармен беріле алатын кешенді категория деп анықтама беруге болады. Мақалада модальділік мағынаны берудің грамматикалық репрезентатив үлгілері қарастырылғанымен, морфологиялық амал-тәсілдеріне көбірек мән беріледі. Синтаксистік амал-тәсілдері жөнінде қысқаша сөз болады. Біздіңше, модальділік мағынаны берудің синтаксистік амалдары экстралингвистикалық факторлармен байланысты.

Тірек сөздер: модальділік, модаль сөздер, рай категориясы, қалау рай, модальдық.

Қ. Слямбеков*

Институт языкознания имени А. Байтұрсынова,
Алматы, Казахстан
*e-mail.ru: zatpost@gmail.com

ГРАММАТИЧЕСКАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КАТЕГОРИИ МОДАЛЬНОСТИ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Категория модальности выражает отношение говорящего к той связи, которая устанавливается им же между содержанием данного высказывания и действительностью, т.е. отношение к отношению. В данной статье рассматривается категория модальности как явление грамматических форм и его репрезентация. Проводится анализ особенностей модальных слов, наклонение, модальных

глагольных форм в передаче модального значения. А также идет речь о специфике модального значения в других тюркских языках, в том числе рассматривается семантические различия между языками казахского и каракалпакского. Приведены мнения относительно выделения модальных слов как лексико-семантического класса.

Категорию модальности можно рассматривать как в морфологическом и синтаксическом, так и в лексическом аспекте. Модальное значение сначала выражается в грамматических формах. В статье будут затронуты наиболее часто используемые языковые приемы в создании модального значения, а также особенности передачи модального значения в наклонениях. Существует множество грамматических способов передачи модального значения, в том числе чисто грамматических и лексико-грамматических, морфологических и синтаксических приемов. Модальность может быть определена как комплексная категория, которая может передаваться синтаксическим, морфологическим и лексическим способами. Хотя в статье рассматриваются грамматические репрезентативные модели придания модального значения, все большее значение придается морфологическим подходам. О синтаксических подходах пойдет речь вкратце. На наш взгляд, синтаксические приемы передачи модального значения становятся все более связанными с экстралингвистическими факторами.

Ключевые слова: модальность, модальные слова, наклонение, категория, грамматика.

K. Slyambekov*

A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*e-mail.ru: zatpost@gmail.com

GRAMMATICAL REPRESENTATION OF THE CATEGORY OF MODALITY IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. The category of modality expresses the speaker's attitude to the connection that he establishes between the content of a given utterance and reality, i.e., attitude to attitude. This article examines the category of modality as a phenomenon of grammatical forms and its representation. The analysis of the features of modal words, mood, modal verb forms in the transmission of modal meaning is carried out. And we are also talking about the specifics of modal meaning in other Turkic languages, including the semantic differences between the languages of Kazakh and Karakalpak. Opinions are given regarding the allocation of modal words as a lexico-semantic class.

The category of modality can be considered both in morphological and syntactic, as well as in lexical aspect. The modal meaning is first expressed in grammatical forms. The article will touch upon the most frequently used language techniques in creating modal meaning, as well as the features of the transmission of modal meaning in moods. There are many grammatical ways to convey modal meaning, including purely grammatical and lexico-grammatical, morphological and syntactic techniques. Modality can be defined as a complex category that can be conveyed syntactically, morphologically and lexically. Although the article considers grammatical representative models of giving modal meaning, morphological approaches are becoming increasingly important. Syntactic approaches will be discussed briefly. In our opinion, syntactic methods of transmitting modal meaning are becoming increasingly associated with extralinguistic factors.

Keywords: modality, modal words, mood, category, grammar.

Кіріспе

Тіл – күрделі құбылыс. Мұнда түрлі құбылыстар пісіп-жетіліп жатады. Лингвистиканың өзінің заңдылықтары түсіндіре алмайтын құбылыстарға толы. Академиялық немесе нормативті грамматика түсіндіре алмайтын ұғымдар мен құбылыстарды функционалдық грамматика мен семантикалық аспекті, одан бөлек, басқа бір арнада тенденция алған антропоэзектік бағыт тұрғысынан түсіндіріп, ортақ заңдылықтарын табуға тырысады.

Лингвистика ғылымында әлі де зерттеуі түбіне жетпеген, әртүрлі бағытта қарастыруға лайық әрі сантүрлі құбылыстарды бойына бұғып жатқан категориялардың бірі – модальділік. Тіл біліміне логика мен философиядан келген бұл саналық ұғым лингвистикадағы көптеген заңдылықтарды түсіндіруге, белгілі бір түсінік аясында жинақтауға мүмкіндік беруде.

Егер тіл жанды құбылыс, тірі ағза деп танысақ, оның бойында қайнап жатқан үрдістерді тәртіп не формаға салып емес, табиғи жаратылысы тұрғысынан қарастырған абзал. Модальділік категориясы – тілдің коммуникативтік-функционалды аспектісіне де, нормативті ержелеріне де жауап беруге қауқарлы, тілдің түрлі қабаттарында ортақ функционалдық ерекшеліктерді табу мен жинастыруға мүмкіндік беретін ұғымдық категория.

Модальділіктің ұғымдық категория болатын себебі бұл ең алдымен тілден емес, санадан бастау алатын құбылыс. Модальділіктің басты үш сипаты бар:

- 1) Сөйлеушінің айтылған пікірге (сөйлем мен сөзге) деген қатынасы;
- 2) Айтылған пікірдің (сөз бен сөйлемнің) шындық ортамен байланысы;
- 3) Иллокутивті жағдаят, яғни сөйлеушінің коммуникативті мақсаты, прагматикалық

ықпалы.

Материал және әдістер

Мақалаға талдау материалы ретінде этномәдени ақпарат бере алатын тілдік бірліктер алынды және оларға анализ жасалуы үшін сипаттау, салыстыру әдістері пайдаланылды.

Синтаксистегі модальділік мәселесін алғашқылардың бірі болып қарастырған Т.Сайрамбаев предикаттық пен модальділіктің қатар жүретін құбылыс екенін айтқан. Егер сөйлемнің аяқталуы предикаттық мағына болса, оған үстелген қосымша семантикалық белгілер модальділік болатынын алға тартады. «Сөйлемнің ең негізгі қаңқасынан кейінгі мәселе сол сөйлем арқылы адамның қуану, шаттану, еркелету, шошу, ашу-ыза, күдіктену, күшейту, есерлеу, құптау-құптамау, жақтырмау, сену, мүмкінділік, қажеттілік, болжалдық, т.б. қасиеттерді, яғни, осылардың семантикалық белгілерін айқындау – екінші орындағы үлкен мәселе... Сөйлемнің бойындағы мұндай қасиеттердің барлығы да модальдік белгісі арқылы беріледі» дегенді айтады (Сайрамбаев, 1991:18).

Бұдан бөлек, Т.Сайрамбаев сөйлемнің негізгі белгісі ретінде «предикативтілік, модальділік пен интонация» үшеуін жатқызуға болады дегенді алға тартады. Сөйлемдегі предикативтілік пен модальділікті айырудың бірден бір жолы ретінде мынаны ұсынады. Егер жақ пен шақ категориясы болса, бұл – предикативтілік, ал рай категориясы, модаль сөздер мен демеуліктер және интонация – модальділік мағынаны береді дейді.

Қазіргі ғалымдардың арасында модальділікті функционалды-семантикалық аспекті негізінде зерттеп, оның морфологиялық көрінісіне тоқталған – О.Жұбаева. «Қазақ тілінің когнитивті грамматикасы» монографиясында: «Модальділік – әлі де сыры ашыла қоймаған, көп талас тудырып жүрген салалардың бірі. Ғалымдар модальділік мәндерін түрліше сипаттайды. В.Виноградовтың сөйлесім мазмұнының шындыққа қатысы туралы тұжырымдарын басшылыққа алса, екінші бағыт функционалды бағыттағы еңбектерге негіз болған» дейді ғалым (Виноградов, 1972). О.Жұбаева қазақ тіліндегі модальділік категориясының морфологиялық репрезентациялары ретінде негізінен райды (ашық, бұйрық, шартты, қалау) алып қарастырған (Жұбаева, 2014: 156).

Қазақ тіліндегі модальділік категориясының көрініс табар бірліктерін ең алдымен грамматикадан, соның ішінде морфологиядан іздейміз. Оның коммуникациялық сипатын синтаксистен (сөз бен сөйлем) байқаймыз. Е.Жанпейісов «Тілдік модальділік – грамматикалық құбылыс» екенін айтады. Осы тұжырымнан шығып біз модальділік құбылыстың репрезентатив үлгілерін грамматикалық бірліктерден іздеуге тырысамыз.

Тілде модальдік мағынаны білдіретін амалдар көп – тілдік конструкция, қыстырма сөздер, модальды етістіктер, предикаттық бірліктер және шылаулар. Одағай да модальдықты білдіруге қатысады.

Әдебиетке шолу

Тіл біліміне «модальділік» терминін алғаш енгізіп, модальділікті тілдік категория ретінде тану В.В.Виноградовтың еңбектерінен басталады. Ғалым «модальділік – өмірдегі шындық пен шындық емес жағдаяттың өзара қатынасы әрі сөйлеушінің айтылымға қатысты көзқарасын білдіру» дейді. Ғалым предикативтілікті сөйлемнің негізгі құрылымдық белгісі ретінде қарастыра келіп, бұл категорияның мәнін былай ашады: «...отнесенность высказываемого содержания к реальной действительности, проявляющаяся в совокупности таких грамматических категорий, которые определяют и устанавливают природу предложения как основной и вместе с тем первичной грамматически организованной единицы речевого сообщения, выражающей отношение говорящего к действительности и воплощающей в себе относительно законченную мысль». Предикативтілік категориясына берілген бұл анықтама «сөйлемді құрастырушы жалпы предикативтілік категориясының мәні мен қызметі сөйлем мазмұнының ақиқат шындыққа қатынасына негізделеді» деген қорытындыға алып келеді.

Лингвист модальділікті екіге бөледі: субъективті модальділік және объективті модальділік. *Объективті модальділіктің* тілдік құралдарына шақ, жақ және интонация арқылы берілсе, *субъективті модальділік* рай, интонация, екпін, тілдік қайталау, модаль сөздер, одағай және қыстырма сөздер, көмекші сөз таптары, шылау сынды тілдік құралдармен беріледі. Көркемдік мәтінде модальділікті білдіру сан түрлі әдіс-тәсілдері, тілдік құралдары қолданылады. Сарказм мен ирония, тұрақты сөз тіркестері, қайталау, лексика-стистикалық құралдары жиі пайдаланылады.

Модальділік – бұл объективті шындыққа қатысты сөйлеушінің қарым-қатынасын білдіретін грамматикалық-семантикалық категория.

Модальділік ұғымын грамматика шеңберінде де, прагмалингвистика, когнитивті лингвистика сынды антропоэектің пәнаралық байланыстар тұрғысынан да қарастыруға болады. Біздің қарастыруымызда модальділік – бұл грамматикалық-ұғымдық категория. Себебі модальділік бұл ең алдымен тілдік бірліктерде, соның ішінде сөз бен сөйлемнің ішінде білінеді. 2002 жылы жарық көрген «Қазақ грамматикасы» акаде-

миялық еңбегінде «модаль сөздер» мен «модальділік» ұғымына біршама тұжырымды, ғылыми салмақты сипаттама берілген.

Ұжымдық еңбектің бұл бөлігін жазған профессор Е.Жанпейісов «Модаль сөздер тілдегі модальділік пен предикаттылық құбылыспен тығыз байланысты. Предикаттылық сөйлем мазмұнының ақиқат-шындықпен жалпы арақатынасын («соотнесенность») білдіреді. Ал сөйлемде айтылған хабардың ақиқат шындыққа қатынасы модальдік қатынас болып табылады. Яғни сөйлеуші өзінің бұл хабарын қалай түсінеді, өз тарапынан оған қандай сипаттама береді, ақиқат шындыққа қалай қарайды – модальдік қатынастың мәні міне осында» дейді (Қазақ грамматикасы, 2002: 567). Профессор Е.Жанпейісов бұған дейін тілдегі модальділікті біршама зерттеген, оны жолға қойған ғалым. 1958 жылы «Модальные слова в современном казахском языке» атты кандидаттық зерттеу жұмысын қорғаған.

Бұдан ары қарай ғалым модальдық пен предикаттылық ұғымдарының ұқсастығы мен арасында айырмашылықты атауға тырысады. Ғалым қос категорияның ұқсастығы ретінде сөйлемді аяқтау, тиянақтау сынды сипаттарын алға тартады. Ал айырмашылығы ретінде модальділіктің сөйлемді интонациямен аяқтауын, яғни хабардың айтылу ырғағы мен сөйлеушінің қандай да бір қатынасын білдіріп аяқтауын, ал предикаттылықтың тілдік бірліктердің грамматикалық жағынан ұйымдастырып барып аяқталуын көрсетеді.

Сондай-ақ модальділікті коммуникативтік-синтаксистік категория екенін, ал предикаттың логикалық-синтаксистік категория екенін айтады. Егер предикаттылық тілмен байланысты құбылыс (формасы бар, тіпті формасы көрініп тұрмаса да нөлдік форма күйінде тұрады) болса, модальділік сөйлеумен, оның ішінде сөйлеу актісімен байланысты көрініс дегенді тұжырымдайды.

«Модальділік – тіл мен сөйлеудің әр түрлі деңгейлерінде көрінетін грамматикалық мағыналардың өз алдына бір тұтас саласы, жүйесі болып табылады. Сонымен, сөйлемде айтылған хабардың ақиқат-шындыққа қатынасының көрінісі объективті модальділік те, ал ол хабарға деген сөйлеушінің қатынасының көрінісі субъективті модальділік болып табылады» дейді Е.Жанпейісов.

Нәтижелер және талқылау

Модальділік категориясын көрсететін анық тілдік бірліктердің бірі – модаль сөздер. Бұл ұғым – грамматикаға сөз табы ретінде кірген. Е.Жанпейісов «Қазақ грамматикасын» жазарда модаль сөздердің морфологияға, оның ішінде сөз таптарының қатарына енгізіп, ғылымға біршама жаңалық кіргізгендей болды. Бұған дейін 9 сөз табы болған қазақ тілінің грамматикасына «модаль сөздер» атты 10-шы сөз табы қосылды. Ғалым тарапынан бұл біршама батыл жаңалық болды. Ғалым модаль сөздер де семантикалық-құрылымдық белгілері бар сөз табы деген тұжырым жасайды. Осыған дейін модаль сөздерді сөз табына қосу әрекетін С.Исаев та жасаған. Профессор С.Исаев шылау, одағай және модаль сөздер жеке семантикалық мағына бермегенімен, өзіне қатысты сөз бен сөйлемге қосымша грамматикалық мән үстейтінін алға тартып, бұл бірліктерді грамматикалық категория санатына қосады. Ал Т.Ерғалиев шылауларды көмекші сөздер қатарына қосады да, модаль сөздер мен одағайларды азат сөздер табына жатқызады.

Модаль сөздер дегеніміз – материалдық мағынасы жоқ, сөйлеушінің айтылған сөзге (әңгіме, дерек, ақпарат, пікір) деген қатынасын немесе қосымша лебізін білдіруге арналған тілдік бірліктер. Тілдік бірліктер дейтін себебіміз модаль сөздер

бір сөз немесе сөз тіркесі, тіпті сөйлем болуы да мүмкін. Кейбір модаль сөздер тек экспрессивті көңіл-күйді ғана білдіреді. Сондықтан модаль сөз ұғымы шартты түрде қабылдау қажет (Баскаков, 1970: 175).

Модаль сөздер семантика-синтаксистік функциясы жағынан демеулік шылауларға жақын, алайда лексикалық формасы бар тілдік тұлға саналады. Морфологиялық сипатына келсек, модаль сөздердің жұрнақ не қосымша жалғауға қабілетті емес. Сөз тудырушы не сөз жасаушы жұрнақтар жалғанбайды.

Модаль сөздер түркі тілдерінде негізінен көмекші сөздер қатарына жатады. Қазақ тілінде де көмекші сөздер ретінде қарастырылады. Модаль сөздердің заттық-дербестік мағынасы болмайды. Олардың семантикалық сапасы модальділікті білдіретін грамматикалық мағынамен сабақтасып жатады. Түркі тілдерінің көпшілігіндегі модаль сөздер бастапқы лексикалық мағынасын жоғалтудан қалыптасқан. Модаль сөздердің кейбірі шет тілінен, әсіресе, араб пен парсы тілдерінен енген.

Қазақ тіліндегі модаль сөздердің жасалу жолдары:

1. Таза модальды және есім модальды сөздердің, сондай-ақ модальды тіркестердің қатарындағы тәуелді формада тұрақтанып қалған лексемалар: *қысқасы, ыңғайы*;

2. Кейбір үстеулер мен үстеу мәнде қолданылатын зат есімдердің заттық мәнінен айырылу нәтижесінде пайда болады: *шын, рас*;

3. Предикаттық функциясынан айырылған бағыныңқы сөйлемнің баяндауышынан жасалады: *көрінеді, дейді, деседі, білем*;

4. Модаль тіркестің бір компонентінің түсіп қалуы арқылы да жасалады: *мүмкін, ықтимал*;

5. «Бет, бейне, пішін, порым, түрі» мағынасын білдіретін түбірлерден жасалады: *сияқты, секілді, сықылды, тәрізді, тақылетті, рәуишті, іспетті, әлпетті*;

6. Араб-парсы тілдерінен ауысып келген сөздер: *бәлки, бәлкі, бәлкім, әлбетте, зайырлы, лазым, ықтимал, мүмкін, рас*.

Ж.Түймебаев түркі тілдері мен қазақ тіліне салыстырмалы зерттеу жүргізуші ретінде қазақ тіліндегі модаль сөздердің мағыналық топтарын былай бөледі (Түймебаев, 2016):

1. Болжал мәнді модаль сөздер: *сияқты, сыңайлы, сынды, әлпетті, мүмкін, шамасы, сыңайы, аңғары, әлпеті, жобасы, қисыны, тәрізі, сиқы, нәті, бәлки (бәлкім, бәлкі), ықтималы, кәдік, болар, шығар, білем, -ды білем, -қан (-ген) білем, -са (-се) керек, -у керек, -ға (-ге) ұқсайды, -уы мүмкін, тәрізі (түрі) бар*;

2. Міндеттілік мағына білдіретін модаль сөздер: *керек, қажет, тиіс, лазым* сөздерінің қатысуымен *-у керек, -у қажет, -у лазым, -мақ керек, -маққа керек, -уға тиіс, -уы тиіс* аналитикалық форманттар;

3. Біреудің сөзі не дерек негізінде айтылатын модаль сөздер: *дейді*;

4. Қостау (растау) мағынасында қолданылатын модаль сөздер: *рас, расында, шынында, анығында*;

5. Қалау (тілек) мәнді модаль сөздер: *-са (-се) екен, -са (-се) дейм (деймін)*;

6. Күмән (күдік) ұғымын білдіретін модаль сөздер: *кім біледі, -ар ма екен, -са неғылсын*;

7. Сөйлемде айтылған хабардың ақиқатына көзі жеткендікті білдіретін модаль сөздер: *екен*;

8. Нық сенімділікті білдіретін модаль сөздер: *әрине, әлбетте*.

Н.Баскаков түркімен тіліндегі модаль сөздерді семантикалық мағынасына қарай былай топтастыруға болады (Баскаков, 1970).

1. Күшейтпелі мағыналы модаль сөздері. Бұған күшейтпелі демеулік шылаулар жатады: *нағыз, кем, қас, ең;*

2. Сілтеу мағыналы модаль сөздер: *сол, анау, ана, мынау;*

3. Шектеу мағыналы модаль сөздер: *тек, ғана;*

4. Мақұлдау мағыналы модаль сөздер: *иә, солай;*

5. Қарсылық мағыналы модаль сөздер: *десе де;*

6. Сенімділікті білдіру мағынасындағы модаль сөздер: *әлбетте, міндетті түрде;*

7. Ниеттестік мағыналы модаль сөздер: *қанекей, қане;*

8. Болжалды мағыналы модаль сөздер: *балкім, ықтимал, мүмкін;*

9. Жалпылау мағыналы модаль сөздер: *жалпы, былай, демек;*

10. Эмоционалды-экспрессивті мағына беруші модаль сөздер: *әттең;*

Модаль сөздерді арнайы зерттеген профессор Е.Жанпейісов бұл сөздерді болжал, міндеттілік, сенімділік пен күмәнділік, қалау мағыналарында қолданылатынын айтып, мағыналық топтарын да осы шамада бөледі.

Ал Н.Оралбаева, Т.Қордабаевтың еңбектерінде модальділік мағынаның келесідей топтары бары айтылады:

1. Міндеттілік мағына білдіретін модаль сөздер.

2. Болжал мәнді модаль сөздер.

3. Мүмкінділік мағына білдіретін модаль сөздер.

4. Қостау мен растау мәнді модаль сөздер.

5. Қалау пен тілек мәнді модаль сөздер.

6. Күмән пен күдік мәнді модаль сөздер.

Түркі тілдеріндегі модаль сөздер бір-бірінің ішінде бір мағыналық топқа ене бермейді. Мәселен, қарақалпақ тіліндегі модаль сөздерді мынандай мағыналық топтарға бөлуге болады:

1. Айтылған ой-пікірдің анықтығын, дұрыстығын нақтылап, сенімділікті білдіретін модаль сөздер: *әлбетте, хақыықатында, дурысында, шынында, расында, анығында, жаслында, сөзсиз, иубұхасы;*

2. Күмәнді, сенімсіздікті, дұдамалдықты, болжамды білдіретін модаль сөздер: *балкім, балки, мүмкін, шамасы, қайдем;*

3. Айтылған пікірге эмоционалды қатынасты үстеуші модаль сөздер: *бахтымызға, тилекке қарсы, биресаттан, ықтыяры* т.б.

4. Пікірдің тосыннан айтылғанын немесе аяқ астынан еске түскенін білдіретін модаль сөздер: *айтпақшы, айтқандай, айтпашақ, айтайын дегенім;*

5. Бір пікірді екінші пікірге жалғастыруды негіздейтін модаль сөздер: *мысалы, мәселен, айтайық;*

6. Пікірдің айтылу тәртібін, ізбе-ізділігін, сабақтастығын білдіруші модаль сөздер: *бириншіден, екіншіден, биринши гезекте.*

7. Пікір иесінің кім екенін білдіруші модаль сөздер: *мениңше, сениңше, айтыуыңша, сезіуімше* т.б.

8. Бір пікірдің екінші пікірге қарама-қарсылығын білдіретін модаль сөздер: *керісінше, қайтама, қырсығына* т.б.

9. Нәтижені, тұжырымды, қорытындыны білдіретін модаль сөздер: *демек, сөйтіп, құлласы, улыұма, қысқасы, ақыры, нәтижесіде* т.б.

10. Модальлық мәнге өткен фразеологиялық сөз тізбектері: *қудайға шүкір, садаған кетейін, қуда биледи, жеме-жемеге келгенде* (Түймебаев, 2018: 202).

Модаль сөздер негізгі лексикалық мағынаны білдірумен бірге өзге тілдік бірліктермен тіркесіп, күрделі мүшенің құрамында көмекші қызметін атқара отырып,

қосымша модальділік мағыналарды білдіреді (Иманқұлова 2012: 115).

Жоғарыда тілдегі модальдіктің ең типтік репрезентациясын қарастырдық. Модаль сөздерден бөлек қазақ тіліндегі модальділік мағынасын етістіктер, оның ішінде *рай категориясы* дәл береді. Мәселен, грамматист А.Бсқақов модальділікті ең алдымен райлық мағынамен қабаттас қараған (Бсқақов, 1991). Міндеттілік, қажеттілік, өтініш мағыналарын беретін модальдік формаларды райлық мағынаға жатқызған. А.Байтұрсынұлы етістіктің рай категориясының 15 түрі бар екенін айтқан: *ашық, билік, тұйық, шартты, реніш, ереуі, қалауы, сенімді-сенімсіз, мұң мен көніс, азалы, теріс және қайрау* (Байтұрсынұлы, 1992).

Рай категориясының бір ерекшелігі – модальдік мағынаны жеке тұрып білдіргенге қарағанда, тіркесіп формалы түрде келіп бергені жиірек ұшырасады (Ажарбекова, 2011: 50).

Н.Оралбаева етістік білдіретін іс-қимылдың шындық өмірге қатысына байланысты екіге бөледі: егер шындық өмірді білдірсе, объективті модальділікті білдіретін етістік болады да, етістік білдіретін қимыл шындық өмірге қатысты болмаса, онда субъективті модальдік мағына білдіретінін айтады. Соған байланысты райдың модальділік сипатын қарай екіге жіктейді: 1) реалды қимылды білдіретін, объективті модальділік сипаты басым – ашық рай; 2) неғайбыл, субъективті мағына беретін модаль сипатты білдіретін райларға – шартты, бұйрық және қалау райларды жатқызады (Оралбаева, 2007: 271).

Сондай-ақ ашық райдың ерекшелігі жайында, оның ақиқат шындықты білдіретін сипатын алға тартқан С.Құлманов «Ашық рай осы, өткен және келер шақтағы болымды немесе болымсыз іс-әрекетті жай ғана баяндауды білдіреді. Мұнда іс-әрекет туралы хабар ақиқат шындықтың тура көрінісі ретінде беріледі. Сондықтан ашық рай тұлғалары объективті модальдік мағыналарды білдіреді» былай дейді (Құлманов, 2007: 9).

С.Құлманов рай категориясының модальділікті білдірудегі мына бір қасиетін алға тартады: «...модальділік категориясын сипаттаудың бірінші бағыты оны (модальділікті) рай категориясымен сәйкес деген көзқарасқа негізделгенін айтқанбыз. Рай категориясы етістіктің грамматикалық категорияларының бірі болып табылады. Рай категориясының грамматикалық мағынасы модальділік мәнін білдіретіні де шындық. Бірақ модальділікті рай категориясымен толықтай сәйкес деуге келмейді. Өйткені рай – етістік категориясы да, ал модальділік етістіксіз сөйлемдерде де кездеседі. Модальділік райдан басқа да тілдік құралдармен білдіріледі. Оны білдіруге модаль сөздер, сөз тіркестері, аналитикалық форманттар, синтаксистік құралымдар (конструкция), тіпті контекстік-мәтіндік құрылымдар да қатысады. Демек, рай категориясы – модальділікті білдірудің бір жолы ғана» дейді.

Н.Т.Сауранбаев «Рай категориясы мен әрекеттің шындыққа қатынасын білдіру арасында дәлме-дәл келушілік, толық сәйкестік болмайтынын тура айтуымыз керек. Рай басқа да грамматикалық категория тәрізді қазіргі дамыған тілдерде ойлаудың тілдегі ұзақ уақыт бойы абстракцияланушылық әрекеті арқылы орныққан таза тілдік категория болып есептеледі», – деп модальділік пен райды екі бөлек категория ретінде таниды.

Ашық райдан басқа рай түрлері модальділік мағынаны қал-қадірінше білдіріп, белгілі бір функционалдық мағынаны актуалдып көрсетеді. Мәселен, *шартты рай* сөйлеушінің ақиқат шындыққа қатысын білдіріп, іс-әрекеттің болу-болмау, орындалу мүмкіндігін, шартын көрсетіп, істің ықтималдық реңкін үстейді. Шартты рай формасы *-ca/ce* қосымшасының жалғануы арқылы жасалады. Одан бөлек, сөйлесім ішінде

синтаксистік және контекстік сынды қосымша факторлардың көмегімен үстеме мағыналарға ие болады. *«Шүйінші берсең, бәт құндыз бастатқан тоғыз, – деген соң таласып отырған үшеуі біріне-бірі ернін шығарды»* (Ж.Аймауытұлы. Шығ).

Шартты рай өзінің функционалдық қызметінде модальділік мағынасын білдірмеуі мүмкін. *«Оянса – жоқ»* (Ж.Аймауытұлы. Шығ). Бұл сөйлемде модальдік мағынадан бөлек шындық іс әрекет айтылған. Яғни, адамның оянған кезде жоғы көрсетілген. Мұнда шарттылық сипаттан өзге, мезгілдік-мекендік сипат басым.

Шартты рай кейде *-ca/-ce* тұлғасына *-шы/-ші* қосымшасы жалғанып, кейін жіктеледі. Мысалы: *«Ал сен дұрыстап жауап бер. Бұл жерде не істеп отырсындар? Айтсаңшы»* («Дама в шоколаде»).

Бұйрық рай морфологиялық жолмен берілгенде сөйлеушінің сөзі шындықпен сәйкес келмеу сипатымен тығыз байланысты. Райдың бұл түрі I және II жақта бұйрық мағынаға ие болады да, III жақта бұйрықтық мағына біршама солғындап, өтініш, тілек мағыналарын береді. Мысалы: *«Иә, шынында да. Тек қуанышты нәрселерді ғана айттайықшы»* («Дама в шоколаде»).

О.Жұбаева бұйрық райдың шындықпен сәйкес келмеуі мен ерік сипатын тоғыстырып, іс-әрекетке түрткі болу, қозғау салу мәнін түзетінін айтады. Бұйрық райдың модальдік мағынасын сөйлемде нақтыланады. Іске түрткі болу, қозғау салу, тілек пен рұқсат беру, тыйым салу, өтініш, т.б. мағыналарын беруі мүмкін. Және мұның сөйлемдегі көрінісі *іс-әрекетті орындауды бұйыру, іс-әрекетті орындауға рұқсат беру, ақыл-кеңес беру, тілек, ұрсу (зеку), іс-әрекетті тыйым салу, қозғау салу, түрткі болу, іс-әрекетті орындауға шақыру (үндеу), келісу мен мақұлдау, іс-әрекетті орындауды өтіну* сынды мәндерді беретінін айтады.

Қалау рай – сөйлеушінің қимыл іс-әрекетті орындауға я орындамауға қалау, тілек, ниет, ынтасын білдіретін рай түрі. Қалау рай модальділік мағынада актив қолданылып, бұйыру, өтіну мен қалау мәндерінде жұмсалады.

Е.Жанпейісов модальділік реңктері етістіктің райлары, интонация, қыстырма сөздер, модаль сөздер мен демеулік шылаулар (*ғой, -ау, -ақ, -мыс*), синтаксистік құрылымдармен де берілетінін айтады. Сондай-ақ, *қашан, қандай, қайда, сонша* сөздері мен *қай заман* сынды сөз тіркестері сөйлемнің ішінде сөйлеушінің пікірі мен қатынасын білдіріп, модальдік мағыналарға ие болуы мүмкін. Бұл сөздер сөйлемде интонация арқылы айтылуы ықтимал.

Рай концептісі ақиқат шындықпен сәйкес келмеу мәні мен модальділік негізгі концептінің қажеттілік, қалау, мүмкіндік мәні синтаксистік және мәнмәтін факторларының көмегімен концептуалды мазмұн құрап, қажетті, қалайтын, мүмкін іс-әрекет грамматикалық мәнін түзеді.

Қазақ тіліндегі етістіктердің аспектуалды-модальдық сипатын қарастырған З.Ахметжанова іс-қимылдың басталу, болу және аяқталу сынды амал түрлерін бөліп, оның ішінен бірнеше аспектуалды мағыналарды жіктеп шығарған. Ғалым бөлген аспектуалды етістіктердің ішінде ретардентивті іс-қимылдың модальділікке қатысы бар. Ретардентивті іс-қимыл дегеніміз – *«a+жатыр»* құрылымы түрінде келетін, істің ақырындап, бірақ интенсивті жүретінін білдіру. Мәселен, *«үйрене жатар», «біле жатар», «айта жатар»*, т.б. Бұл форма бір жағынан істің болашақта болу процесін білдірсе, екінші жағынан айтушының болжалдық мағынада айтылған пікірі жатқанын байқауға болады. Істің бұл түрі қазақ тілінде көп қолданыла бермейді (Ахметжанова, 1989: 61).

Сөйлемнің мазмұны жөніндегі сөйлеуші адамның көзқарасын, пікірін білдіретін жеке сөздер мен кейбір демеуліктер де (*-ғой, -ау* және т.б.), бірді-екілі шылаулар да

бар. Модальдық реңк сондай-ақ одағайлардан да, қыстырма сөздерден де, әсіресе сұраулық шылаулардың қай-қайсысынан да айқын аңғарылады. Бірақ сөйлемге модальдық реңк беретін сөздің, шылаудың, одағайдың, қыстырма сөздің және т.б. бәрі бірдей модаль сөздер қатарына жата бермейді. Себебі сөйлем мазмұнының ақиқат шындыққа қатынасы жөніндегі сәйлеушінің пікірін білдіретін арнайы сөздердің модальдық сипаты бұлардан гөрі бөлектеу (Құлманов, 2007: 11).

Н.Макарова мәтіндік модальділікті жасайтын амалдардың қатарына стилистикалық инверсия, дистантты қайталау, параллель құрылымдар, модальды сөйлемдер, модаль сөздер, әртүрлі көзқарасты білдіретін лексикалық бірліктер, контекстік синонимдер, мәтін кіріспесі және осы сияқты т.б. таза мәтіндік деңгейде көрінетін құралдарды жатқызады. Сонымен бірге ғалым мәтінде сөйлем деңгейіндегі модальділікті білдіретін құралдар қатысып, өздерінің мағыналық әлеуетін іске асыра алса да, кей жағдайда өз функцияларынан айырылуы да мүмкін екендігін айтады.

Модальділік коммуникативтік процестің мазмұнына айналып, тілдік тұлға тарапынан В.Гак сипаттама берген мынандай субъектілік процестерден көрініс табады (Гак, 1993: 77).

1. *Терістеу мен мақұлдау.* Бұл ситуация тілдік тұлға болып жатқан оқиғаға позициялық не оппозициялық көзқарасын білдіреді. Яғни, оған келісетінін не келіспейтінін, қалайтынын не қаламайтынын, ұнайтынын не ұнамайтынын білдіреді. Келісу/қарсылық (бас тарту), назар қою/немқұрайлық, үміттену/үмітсіздік, тағы сол сияқты оппозициялық көңіл-күйдің бірін білдіреді.

2. *Эмоционалды бағалау компоненті.* Субъектінің жағымды немесе жағымсыз эмоциялары объект туралы оймен байланысты беріледі. Бұл компонент тілдік тұлғаның психикалық жай-күйінде жатады: күдіктенеді, күмәнадады, уайымдайды, қуанады, өкінеді, сенеді не сенбейді, бейтарап күй кешуі де мүмкін. Бағалау компоненттері етістік арқылы көрініс табады.

3. *Қарым-қатынасы.* Бұл құбылыс эмоционалды бағалаумен тығыз байланысты. Автор жеке не әлеуметтік пікірі болуы мүмкін. Біріншісі спикердің кез келген фактіге қатысты ұстанымын көрсетеді. Мысалы: сіз ол туралы не ойлайсыз? (Сіз оған қалай қарайсыз?). Соған қатысты пікірін, ойын білдіреді.

Әлеуметтік қатынас жалпы қабылданған нормалар тұрғысынан белгілі бір жолмен ойлайтын адамның қоғамдағы орнын көрсетеді. Бұл компонент еркін ойлау, келіспеу, конформизм, толеранттылық сынды құбылыстар аясында орын алады.

А.В.Бондарконың айтуынша модальділік – ол синтактикалық, морфологиялық және лексикалық жолдармен беріле алатын кешенді категория.

А.Вежицкаяның жазуынша, қазіргі тіл мынандай модальділік сипатқа бет бұрған:

1. Тіл – бағалау агрессивтілігін жинақтайтын үлкен қорға айналып барады: тікелей бағалау, публицистикалық бағалау мен саяси бағалау күшейді.

2. Заманауи адам сөйлегенде бағалауыштық элементтерді көп қолданатын тілдік тұлғаға айналды. Кейде тілдік сөйлесім сондай экспрессивті, бағалау сипатында болуы мүмкін. Бағалау – бұл көзқарас. Заманауи қоғамда фактіге қарағанда, эмоция бірінші орынға шықты. Фактографиялық ақпарат, заттың мәні туралы ақпарат, тұжырымдамалық ақпарат көбейді.

3. Субъективті модальділік категориясында тұлғааралық қатынастардың барған сайын күрделене түсетін психологиялық, әлеуметтік және басқа аспектілері көрініс табуда. Өз айтқанынан қайтпау, басқаның пікірін құрметтемеу, пікір плюрализмін мойындамау сынды қасиеттер мен керісінше басқа пікіріне құрметпен қарау, оның ойын сыйлау, өз ойын тықпалау, өзгенің пікіріне қол сұқпау сынды сипаттар жарыса

қолданылып жатыр (Вежбицкая, 1997: 125). Мұның бәрі қазақ тілінің модальділік палитрасына әсер етері анық.

Бағалау – субъективті модальділікті даралайтын негізгі белгі. Контекстік сипат алғанда бағалау реңкі субъекті аралық коммуникация негізінде, автордың пікірі, суреттеуінен қалыптасады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, тілдегі модальділік мәселесі – түбі тереңде жатқан, аспектісі сан-қилы мәселе екенін аңғарамыз. Тілдегі модальділікті білдіретін, жарыққа шығаратын құралдармен әдіс-тәсілдердің де көптігін байқаймыз. Модальділікті грамматикалық қабатта қарағанымызбен, оның лексикалық және синтаксистік тұстары да бір-бірімен қабаттасып жатқаны аңғарылады. Модаль құбылысты зерттеу тіл біліміндегі біршама функционалды-семантикалық өрістердің танымдық болмысын да тануға көмектесері анық.

Әдебиеттер

Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – 784 б.

Сайрамбаев Т. Сөз тіркесі және жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Рауан, 1991.

Жұбаева О. Қазақ тілінің когнитивті грамматикасы. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы. – 2014. – 392 б.

Грамматика туркменского языка. Часть I. Фонетика и морфология. Под ред. Н.А.Баскаков, М.Я.Хамзаева. Изд. «Ылым». Ашхабад. – 1970. 463 с

Түймебаев Ж. Қазақ және қарақалпақ тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – Алматы: Қазығұрт, 2018. – 248 б.

Иманқұлова С. Модальділік мағыналарының білдірілуі // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. №1(135).2012. 113-115 бб.

Ажарбекова Э. Белгісіздік мәннің модаль сөздер арқылы берілуі // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – №2, 2011 ж. – 49-51 бб.

Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы, 2007. – 390 б

Құлманов С. Қазақ тіліндегі мүмкіндік модальділігінің функционалды-семантикалық өрісі. – Алматы, 2007. – 153 б

Ахметжанова З. Орыс және қазақ тілдеріндегі функционалды-семантикалық өріс. – Алма-Ата, 1989. – 108 с.

Байтұрсынұлы А. Тіл тағылым. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 447 б.

Түймебаев Ж., Сағидолда Ф. Қазақ және түрік тілдерінің салыстырмалы-сипаттамалы грамматикасы. Фонетика. Морфология. Екінші басылым. – Алматы: «Қазығұрт», 2016. – 324 б.

Виноградов В.В. Русский язык. – М.: АН ССР, 1972. – С. 616

Ысқақов А., Аралбаев Ж. Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1991. – 384 б.

Гак В.Г. Пространство мысли (Опыт систематизации слов ментального поля) // Логический анализ языка. Ментальные действия. – М., 1993. – Вып. 6.

Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание: Пер. с англ. / Отв. ред. М.А. Кронгауз; вступ. ст. Е.В. Падучевой. – М.: Русские словари, 1997

References

Azharbekova Je. (2011) Belgisizdik manniñ modal' sozder arkyly berilui // Karagandy

universitetiniń habarshysy. Filologija serijasy. – №2, 2011 zh. – 49-51 bb. [Azharbekova E. (2011) Transmission of the meaning of uncertainty through modal words // Bulletin of Karaganda University. Philological series. – No. 2, 2011 – PP 49-51.] (in Kazakh)

Ahmetzhanova Z. (1989) Orys zhane qazaq tilderindegi funkcionaldy-semantikalyk oris. – Alma-Ata, 1989. – 108 s. [Akhmetzhanova Z. (1989) Functional and semantic field in Russian and Kazakh languages. – Alma-Ata, 1989. –108 P. (in Kazakh)]

Bajtursynuly A. (1992) Til tagylym. – Almaty: Ana tili, 1992. – 447 b. [Baitursynuly A. (1992) Language Teaching. – Almaty: Ana Tili, 1992. – 447 P.] (in Kazakh)

Baskakov N. (1970) Grammatika turkmenskogo jazyka. Chast' I. Fonetika i morfologija.

Ashhabad. – 1970. 463 s. [Baskakov N. (1970) Grammar of Turkmen language. Part I. Phonetics and morphology. Ashgabat. – 1970. 463 p. (in Russian)]

Imankulova S. (2012) Modal' dilik marynalarynyń bildirilui // KazUU Habarshysy. Filologija serijasy. №1(135).2012. 113-115 bb. [Imankulova S. (2012) Expression of modality values // Bulletin of kaznu. Philological series. №1(135). 2012. pp. 113-115.] (in Kazakh)

Yskakov A., Aralbaev Zh. Qazirgi qazaq tili. Almaty, 1991. – 384 b. [Iskakov A., Aralbayev zh. (1991) Modern Kazakh language. Almaty, 1991. – 384 P.] (in Kazakh)

Qazaq grammatikasy. Fonetika, sozhasam, morfologija, sintaksis. (2002) – Astana, 2002. – 784 b. [Kazakh grammar. Phonetics, word formation, morphology, syntax. (2002) – Astana, 2002.] – 784 P. (in Kazakh)

Kulmanov S. (2007) Qazaq tilindegi mumkindik modal' diliginin funkcionaldy-semantikalyk orisi. – Almaty, 2007. – 153 b. [Kulmanov S. (2007) Functional and semantic field of opportunity modality in the Kazakh language. – Almaty, 2007. – 153 P. (in Kazakh)]

Oralbay N. (2007) Qazirgi qazaq tilinin morfologijasy. – Almaty, 2007. – 390 b. [Oralbay

N. (2007) Morphology of the modern Kazakh language. – Almaty, 2007. – 390 P.] (in Kazakh)

Sajrambaev T. (1991) Soz tirkesi zhane zhaj sojlem sintaksisi. – Almaty: Rauan, 1991. 180 b. [Sairambaev T. (1991) Syntax of a phrase and a simple sentence. – Almaty: Rauan, 1991. – 180 p.] (in Kazakh)

Tujmebaev Zh. (2018) Qazaq zhane qaraqalpaq tilderinin salystyrmaly grammatikasy. – Almaty: Qazygurt, 2018. – 248 b. [Tuimebayev Zh. (2018) Comparative grammar of Kazakh and Karakalpak languages. – Almaty: Kazygurt, 2018. – 248 P.] (in Kazakh)

Tujmebaev Zh., Sagidolda G. (2016) Qazaq zhane turik tilderinin salystyrmaly-sipattamaly grammatikasy. Fonetika. Morfologija. Ekinshi basylym. – Almaty: «Qazygub», 2016. – 324 b. [Tuimebayev Zh., Sagidolda G. (2016) Comparative descriptive grammar of Kazakh and Turkish languages. Phonetics. Morphology. Second edition. – Almaty: «Kazygurt», 2016. – 324 P.] (in Kazakh)

Zhubaeva O. (2014) Qazaq tilinin kognitivti grammatikasy. – Almaty: «Qazygurt» baspasy. – 2014. – 392 b. [Zhubayeva O. (2014) Cognitive grammar of the Kazakh language. – Almaty: Kazygurt publishing house. – 2014. – 392 P.] (in Kazakh)

Vinogradov V.V. (1972) Russkij jazyk. – M.: AN SSR, 1972. – S. 616 [Vinogradov V. V. (1972) Russian language. MOSCOW: AN SSR, 1972. – P. 616] (in Russian)

Gak V.G. (1993) Prostranstvo mysli (Opyt sistematizacii slov mental'nogo polja) // Logicheskij analiz jazyka. Mental'nye dejstvija. – M., 1993. – Vyp. 6. [Gak V.G. (1993) Space of thought (Experience of systematization of words of the mental field) // Logical analysis of language. mental actions. – M., 1993. – Issue. 6.] (in Russian)

Vezhbickaja A. (1997) Jazyk. Kul'tura. Poznanie: Per. s angl. / Otv. red. M.A. Krongauz; vstup. st. E.V. Paduchevoj. – M.: Russkie slovari, 1997 – 230 s. [Vezhbickaya A. (1997) Language. Culture. Cognition: Per. from English. / Rev. ed. M.A. Krongauz; intro. Art. E.V. Paducheva. – M.: Russian dictionaries, 1997 – 230 p.] (in Russian)